

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Самагалтайская средняя общеобразовательная школа №2
МР «Тес-Хемский кожуун РТ»

«РАССМОТРЕНО»

Руководитель ШМО

Р.С. /Коданмай Р.С./

Протокол заседания

ШМО № 1

«23» августа 2023г

«СОГЛАСОВАНО»

Заместитель директора

по УВР:

У.С. /Намзырай У.С./

«25» августа 2023г

«УТВЕРЖДАЮ»

Директор школы:

А.Д. /Намзырай А.Д./

Приказ № 125

«25» августа 2023г

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
ПО ПРЕДМЕТУ «РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА»

Класс: 9

Количество часов в год: 68 ч.

Количество часов в неделю: 2 ч.

Составитель:

Турчин А.М.

Предмет родной язык и лит.

МБОУ Самагалтайская СОШ №2

Квалификационная категория высшая

2023-2024 учебный год

Тайылбыр бижик

1. Ажылчын программаның тургузуун Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттарының негелделеринге дүүштүр тургускан.

2. Чамзырын Е.Т. , Күжүгет М.А, Ооржак Л.Х. Ниити өөредилге черлериниң 5-9 класстарына аас чогаалы болгаш төрөөн (тыва) литератураның чижек программасына даянган. НШХИ, Кызыл. 2022ч.

3. Авторлары: Күжүгет М.А., Ооржак Л.Х. Тыва чогаал ному, 9 класс. – 2022 ч.

Тыва Республиканын ниити өөредилге черлеринге (школаларына) төрөөн (тыва) чогаал эртемин 5-11 класстарга башкылаарына таарыштыр тургустунган чижек программаны өөредилге дугайында Хоойлуга (дугаары 9, 14, 29 ст.), ниити өөредилгениң фундаменталдыг өзөөнге күрүнениң федералдыг өөредилге стандартында ниити өөредилгениң түннелдерин илередир негелдеринге дүүштүр база ийиги салгалдың гуманитарлыг эртемнерге хамаарыштыр кол ниити өөредилгениң чогаал эртеминиң чижек программасында сүмелерге даянып тургускан. Ол ышкыш өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына кирип турар негелде, сүмелерге таарыштыр бөлүк авторларнын ажылдап кылганы чижек программаны («Тыва аас чогаалы болгаш литература». Ниити өөредилге черлеринин 5-9 класстарына чижек программа». Авторлар Е.Т.Чамзырын, М.А.Күжүгет, Л.Х.Ооржак. Кызыл, 2021ч.) үндезин кылдыр алган.

9-ку класска тыва чогаалды өөредиринге 68 шак бердинген.

Школага аас чогаалы болгаш төрөөн (тыва) литератураны өөредириниң сорулгалары:

Өөредилге:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг уткаын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглериңге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөнөш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадылгалыг:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаалдыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказына дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бжиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарныё чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлээшкинниг эвес, а медерелдии-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «Кижидугайында эртем», «Амыдыралдың ному», «Уран-чечен шинчилел» деп адап турары таварылга эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемниң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртемниң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

9-ку класска мурнунда өөрэнген чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдып, түңнээр. Литератураны бөлүктөп өөренириниң системазын төндүргөш, тыва литератураның төөгүзүнүнүң үе-чадаларының хуваалдазын, сайзырап келгениниң база чамдык чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы

чогаалдарны өөренир. Чечен чогаалдың сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнезин база ооң литература төөгүзүнге туружун медресеп билиринге чаңчыктырар.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышкынныг бот-тускайлаң ажилдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонuurгалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемин өөредириниң түннелдери

Өөредилгениң *бот-тускайлаң түннелдери* өөреникчиниң зел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырын медреселдii-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандырарынче угланган болур.

Предметтиг түннелдер кижиниң ажыл-херээнин дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөредиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түннелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң) регулятивтиг (бот-угланышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаал эртеми 9-ку класска хронологтуг, проблема-тематиктиг принципке үндезилетгинип ажылдап кылдынган. Үндезин билиглери – Чечен үе болгаш Чогаалчы, Чогаалчы болгаш Номчукчу.

9-КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИНГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;
- төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;
- чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилиг хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;
- сонuurгап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түннел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;
- эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;

- бодунуң чогаадыкчы сонuurгалын сайзырадырынга сонuurгалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;
- библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;
- Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарнын жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;
- география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;
- руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);
- дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеясын тодарадып билир;
- чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;
- лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларнын чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;
- чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;
- шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;
- тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;
- тоожукчунуң оворун тодаргай бижип билир;
- чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүргөн айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);
- ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шийтпирлээр;
- буддизм философиясын шиңгээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарнын амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;
- «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

- ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;
- тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;
- литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;
- литературлуг терминер: литературлуг маадыр, овор-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарынга барымдаалап илередип билир;
- орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медегеп билип турар;
- Орхон-Енисей бижиктеринде тоожушкун кезектерин тодарадып билир;
- эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип

шыдаар;

- баллада жанрының композициясының онзагайын тодарадып билир;
 - чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының овурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;
 - маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалынга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;
 - тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
 - сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;
 - очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
 - литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни (лира- эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилик ажыглап билир;
 - шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
 - В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
 - Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ниити овурун тургузуп билир;
 - совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
 - тодаргай үениң идеологтуг угланышкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
 - тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билиишкиннерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
 - монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
 - тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
 - шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыкларның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
 - Э. Б. Мижиттин «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
 - шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;
 - чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
 - өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет- курлавырлар-биле ажылдап билир.
- эртемни шиңгээдип алганының түннелинге даянып, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, делегей көрүүшкүнү делгем, дыл-домаа сайзыраңгай болур.

Шээжилээр чогаалдар:

Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле).

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шилиттинген эгелер).

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызыл кош», шүлүк «Хайыракан».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилилге-биле).
Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».
Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».
Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле).
Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле).
Көк-оол В. Ш. Шиин «Хайыраан бот» (Караның монологу).

Немелде литература:

1. А.К.Калзан. Амыдырал болгаш литература. Кызыл: ТывНУЧ, 1980.
2. А.К.Калзан. Өзүлдениң демдектери. Кызыл: ТывНУЧ, 1991.
3. А.К.Калзан. Тыва литература. 8-10 класс. Кызыл: ТывНУЧ, 1987.
4. А.С.Төгүй-оол. Шинчилелдер. Кызыл: ТывНУЧ, 2001.
5. В.С.Салчак. Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер. Кызыл: “Аныяк”, 2000.
6. В.С.Салчак. Уран сөстүң ужуу. Абакан: “Журналист”, 2010.
7. Г.Н. Курбатский. Тувинцы в своем фольклоре. Кызыл: ТКИ, 2001.
8. Д.С. Куулар. Тувинская поэзия. Очерк истории. Кызыл: ТКИ, 1970.
9. Д.С. Куулар. Төөгү болгаш амгы үе. Кызыл: ТывНУЧ, 1982.
10. Д.С.Куулар. История и современность. Кызыл: ТКИ, 2002.
11. Д.Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл: ТывНУЧ, 1992.
12. Е.Т.Танова. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы. Кызыл: ОАО “Тываполиграф”, 2013.
13. Е.Т.Чамзырын. Төрээн чогаалды өөредириниң теориязы болгаш методиказы. Кызыл, ТывКУ, 2005.
14. З.Б. Самдан. Избранные научные труды. Тувинская словесность: миф-сказка-литература. Абакан: ООО «Журналист», 2011.
15. З. Б. Самдан. Тыва чогаалдың кокпалары-биле. Кызыл:Рестипография, 2005.
16. Күл-тегин. Мөңге даштың сарыны. Новосибирск: «Наука», 2003.
17. М.А.Хадаханэ. Тувинская проза. Кызыл: ТКИ, 1968.
18. М.А. Хадаханэ. Литературная Тува. Кызыл: ТКИ, 1986.
19. М.А.Хадаханэ. Беседы о тувинской литературе и не только... Кызыл:ТывНУЧ, 2006.
20. Н.Ш.Куулар, М.А.Кужугет. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы. Кызыл: ТКИ, 2011.
21. С.Б. Пюрбю. Аныяк чогаалчыларга дуза. Кызыл: КЦО “Аныяк”, 2003.
22. С.М. Байсклан. Поэтика тувинского героического эпоса. Кызыл: ТКИ, 1987.
23. С.М.Орус-оол. Избранные научные труды. Абакан: ООО «Журналист», 2011.
24. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
25. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
26. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)

27. Тыва литератураның допчу очерктери. (А.Калзан, М.Хадаханэ, Д.Куулар). Кызыл: ТывНУЧ, 1975.
28. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьялар чындзызы. Кызыл, ТывНУЧ, 2010.
29. Тыва чечен чогаал: сөөлгү үениң шинчилелдери. ТГШИ-ниң шинчилелдер чындзызы. Кызыл: ГУП РТ “Тываполиграф”, 2009.
30. Тыва чогаал. Библиографтыг айтылга. Г.Д.Сундуй, М.М.Ооржак тургускан. Кызыл: НШСИ, 2010.
31. Тюркская руника: язык, история, культура (к 120-летию дешифровки орхоно-енисейской письменности). Часть I: материалы Международной научной конференции (г.Кызыл, 10-11 июля 2013 г.). – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2013.
32. Тюркская руника: язык, история, культура (к 120-летию дешифровки орхоно-енисейской письменности). Часть II: материалы Международной научной конференции (г.Кызыл, 10-11 июля 2013 г.). – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2013.
33. У.А.Донгак. Тувинское стихосложение. Кызыл: ТКИ, 2006.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. _ Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. _ М.: Русский язык, 1980.
4. Монгольско-русский словарь. _ М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
6. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
7. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К). _ Новосибирск: Наука, 2004
8. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
9. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). _ Новосибирск: Наука, 2004
11. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов.энциклопедия, 1968.
12. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. _ Кызыл: ТКИ, 1975
13. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. _ Кызыл, 1976

Ол ышкаш:

- тыва чогаалчыларның дугайында теледамчыдылгалар бижиткен дискилер;
- чогаалчыларның портреттери, плакаттар;

- тыва чогаалчыларның шүлүктөрүн аянныг номчаан аудиобижидилгелер;
- чогаалчыларның чогаалдарына чураан иллюстрациялар, чуруктар;
- уругларның билиин хынаарына белеткээн тест ажылдар.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурулуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

9 КЛАСС

№	№	Блок	Тема	Шак, хуусаа	Өөреникчилерниң күүседир ужурулуг кол-кол ажыл- чорудулгазы	Ай, хүнү	Херек кырында
----------	----------	-------------	-------------	------------------------	--	-----------------	--------------------------

			1-ги улдун				
1	1	Кирилде	Чечен чогаалдың сайзыралының оруу	1	<p>Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун шингээдири. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайларын билири. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдеглед билири. Башкызы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылап билири.</p> <p>Литератураның сорулгазын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарыңга салдарлыын билири.</p> <p>Литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш о.ө. билиишкиннерниң ужурутказын билири</p>		
		Мөңгө даштың сырыны					
2,3	2,3	Эрте-бурунгу тураскаалдар	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Культегинге тураскаалтан биче бижик)	2	<p>Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресе билири. Бурунгу бижимел тураскаалдар, «Күлтегин» деп чогаалда девискээр, омур-хевирлер дугайында сайгарып билири. Тоожуушкун кезектерин тодарадып билир.</p> <p>Төрөөн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскени.</p> <p>Көжээде бижимелдерни сайгарып өөренириниң эге билиглерин шингээдири. Эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывары</p>		

4	4		«Означенное суурдан тывылган тураскаал»	1	Чечен чогаалды сеткил-хайнышкынныг хүлээп, аянныг номчулганың негелделерин сагып номчууру. Чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын, идеялиг утказын сайгарып билири. Чогаалдың очулгазында дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билири. Сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажылдап билири		
5	5	Поэзия	Кюнзегеш Ю. Ш.	1	Баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билири. Тема, идея болгаш сюжеттиң онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билири.		
6	6		«Көк-Эл»	1	Чогаалга план тургузуп, эдерти чугаалаары. Көк-Элдиң овурунуң символиктиг омур-хевири тургузары. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери		
7,8	7,8		Кюнзегеш Ю. Ш. «Багырның хылыжы»	2	Чогаалдың тема, идеязын то-дарадыр үндезинни илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередири. Детальдың символиктиг утка илередип турарын тодарадыры. Немелде материалдар-биле ажылдап билири		
9	9		Даржай А. А. «Бурунгунуң изи-биле»	1	Чогаалдың тема, идеязын тодарадып билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын тодарадыры. Авторнуң туржун тодарадыры. Чогаалдың идеялиг утказын шингээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүң салдарын билири. Бот- хуузунуң бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири		

10	10		Иргит И. Б. «Көжээ дажы»	1	Шүлүктүн идеялиг ужур-утказын, хамааты пафосту тодарадыры. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаары. Чагыг мотивин илереткениниң онзагайын, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, ужур-утказын сайгарып шыдаары. Авторнуң туружун лириктиг маадырның овурунга даянып илередири		
11	11	Класстан дашкаар номчулга	Мижит Э. Б. «Кыйгы»	1	Чогаалдың тема, идеязын үе, девискээр, шимчээшкин дузазы-биле тодарадыры. «Шүлүк-боданыышкын» деп терминни чогаал сөзүглелинге даянып тодарадыры. Тоожукчу маадырның овурун, аажы-чаңын тайылбыр номчулгага илередип билири. Бодунуң бодалын сөзүглелдерге даянып, аас болгаш бижимел илередири		
		Таңды, Саян ийи сынның аразынга					
12-14	12-14	Проза	Тока С. К. «Каргыга чорааным» Чогаал теориязы. Очерк	3	Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының салдарын тодарадып билири. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билири. Тоожукчу маадырның овуру-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чураанының онзагайын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыры. Бижимел ажилдарны күүседип билири. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүн билири. Очерктиң хевирлерин тодарадып шыдаары		

15-16	15-16	Поэзия	Идам-Сүрүн М. Ы. «Союспаң»	2	М. Ы. Идам-Сүрүңнүн чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билири. Портрет, пейзажтың тема болгаш идея илередириңге салдарлыын тодарадыры.		
			2-ги улдун				
17-20	1-4		Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге»	4	«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеязын тодарадыры. Чогаал болгаш Тыва төөгүзүнүн харылзаалыын тодарадып билири.		
					Авторнун чогаалды бижээниниң аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередири. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени бадыткалдыг илередири. Шүлүглелдин маадырларының овор-хевиринге үнелелди бээри, прототип деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билири.		
					Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай салдарлыын илередири. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери. Аянын номчулганың күүселдези		
21	5		Чогаал теориязы. Баллада дугайында билиг	1	Лиро-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын катаптаары, балладаның тургузуунун, ужур-утказының онзагайын илередири. Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни билер, сайгарылгага чогумчалыг, билдилиг ажыглап билири		
22-25	6-9		Пюрбю С.Б. «Чечек»	4	«Чечек» деп шүлүглелдин киирилде кезээниң ужур-утказын тайылбырлап билири. Тема, идеяның		

					болгаш композициязының онзагайын тодарадып билири.		
					«Онегин строфазы» деп билиишкинниң база шүлүглелде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадыры. Композиция тургузуунда портрет болгаш пейзаж салдарын илередири.		
					Дылдың чурумалдыг онзагайының овор-хевирлер чуруурунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыры.		
26	10		Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының	1	Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыры. Критиктиг литература-биле ажылдап билири. Орус болгаш тыва литератураны деңней сайгарып билири.		
			лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг		Лири-эпиктиг чогаалдар дугайында өөренигин катаптаары. Ук жанрның чогаалдарының онзагайын тодарадыры. Литературлуг терминнер ажыглап, чогаалды сайгарары (литературлуг маадыр, овор-хевир, тема, идея, лири-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман)		
27	11	Поэзия	Пюрбю С. Б. «Кара-Суг»	1	С.Б. Пюрбюның хамааты лирикасын өөренири. Шүлүктүң философчу уjur-утказын тодарадыры.		
28	12		Пюрбю С. Б. «Хайыракан»	1	Бойдус чурумалы болгаш кижиниң амыдыралын чергелештир, аразында харылзаалыын тодарагайлап, сайгарып өөренири. Лириктиг маадырның сагыш-сеткил илерээшкининге даянып, авторнуң туружун тодарадып билири. Чогаалда бижик дем-дектериниң идея		

					тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайын сайгарып билири		
29	13		Намзырай З. А. «Аяк хээлиг Тыва чуртум»	1	Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының символиктиг утказын тодарадып билири. Чогаалды сайгарып билири. Бижик демдектериниң идеялиг салдарлыын тодарадыры. Чогаалды аяанныг ырлап күүседери		
30	14	Класстан дашкаар номчулга	Туң-оол О. К. «Тоолзуг оранда»	1	О. К. Туң-оолдуң чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг утказы болгаш тоожукчу маадырның оворун сайгарып билири. Чогаалга хамаарыштыр айтырыглар салып билири		
31,32	15-16	Проза	Куулар Н. Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг»	2	Номчаан чогаалынга дүүштүр сайгарылганы кылып өөренири. Чогаалдың тема, идеязын үе, девискээр байдалдарын тодарадып сайгарып билири. Медерелдиг, аяанныг номчууру, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири, оларның чогаалга салдарын тодарадып билири. Чечен чугааның сюжеттиг шугумунга план тургузары, кижизидикчи ужур-утказын тодарадыры. Төөгү болгаш күрүне айтыры деп билиишкиннерни бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарары. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын өөренир. Урандай болгаш Аялзының овор-		

					<p>хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагыш-сеткил (амы-хуунуң) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарары.</p> <p>Боттуг чүүлдерниң (детальдар) омур-хевирлер чуруурунга салдарлыын тодарадыры</p>		
			3-кү улдуң				
33-36	1-4	Драматургия	<p>Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот»</p> <p>Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевир</p>	4	<p>Драматург В. Ш. Көк-оолдуң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүнде шииниң быжыг туружун база тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын тодарадыры.</p> <p>Чөрүлдээниң чидиг талалары болгаш маадырларның омур-хевири, сюжет шугумунда тода илереттингенин өөренири.</p> <p>Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарары. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери.</p> <p>Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышкан литературлуг терминнер-биле ажилдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш о.ө. «Хайыраан бот» деп шии дугайында сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажилдап билири.</p>		

37	5	Россия чоннарын ың литератур азы. Делегей литерату разы	Шекспир В. «Ромео биле Джульетта»	1	Чогаалдың тема болгаш идеязын илередири. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренири. Очулга ажылынга дүүштүр ханы билдилиг болурун илередири. С. Б. Пюрбюнүң очулгаларының («Онегин строфазы») дээштиин тодарадыры		
		Дайын дээрге дарызыг чыт					
38	6	Поэзия	Пюрбю С. Б. Тулчуушкунче	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг маадырның овуру-биле бүгү чоннуң сеткил-хайныышкынныг омур-хевирин тодарадыры. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннарны болгаш мааадырларның омур-хевирин чергелештир сайгарары. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседери.		
39	7		Пюрбю С.Б. «Кызыл кош»	1	Балладаның бижиттинген төөгүзү, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик чырыттынган чоннуң ниити омур-хевирин көргүскенин тодарадыры. Тыва чоннуң Кызыл Армияга дузазын база төөгүлүг үени чураанының онзагайын тодарадып сайгарары. Чогаалдың композициязын илередири. Шээжи-биле аянныг номчулганы күүседери		
40-44	8-12	Проза	Сарыг-оол С. А. «Белек»	5	Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыры. Чогаалдың бижиттинген төөгүзү, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг база байдалдарга дүүштүр омур-хевирин		

					көргүскениниң онзагайын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглааны тема, идея, сюжет болгаш композициязын сайгарарынга дээштиин тайылбырлап билири		
45,46	13-14		Саган-оол О. К. «Арат чоннуң мурнундан»	2	Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарынга О.К. Саган-оолдуң киирген салдарын тодарадыры. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередири. Тоожукчу маадырның овурун тода ажыдып билири. Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаары		
47	15	Класстан дашкаар номчулга	Щипачёв С.П. «Тыва өңнүктеримге»	1	Тыва литератураның сайзыралынга С. П. Щипачёвтуң киирген үлүүн тодарадыры. Очулгалары-биле таныжары. Совет болгаш тыва чогаалчыларның эп-найыралдыг ажил-чорудулгазының дугайында шүлүктерде илереттингенин тодарадып билири. Найырал темазынга бижимел ажилдарны күүседери		
		Тос-ла чүзүн малымайны					
48-51	16-19	Проза	Танова Е. Т. «Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	4	Е.Т.Танованың чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередири. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеологтут угланыышкынын сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап тайылбырлап шыдаары. Кол маадырның		

					<p>овуру болгаш оон прототивиниң дугайында сайгарып билири. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүлө, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын көдүргөн айтырыгларны бодунуу-биле билгенинге даянып тайылбырлаары.</p> <p>Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири</p>		
52	20	Поэзия	<p>Серен-оол В. С.</p> <p>«Өгже чалалга»</p>	1	<p>Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры.</p> <p>Тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр оран-савазынга – өгге хүндүткел ёзузун илереткенин өөренири. «Өг», «октаргай» деп билиишкиннерниң философчу утказын тодарадып билири. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседире</p>		
			4-кү улдуң				
53	1	Поэзия	<p>Эренчин В. Л.</p> <p>«Дөнен-Шилгим»</p>	1	<p>Көшкүн чоннарның ёзу-чаңчылдарында аътка хамаарылганы илереткенин тодарадыры. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередири.</p> <p>Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайларын илередири.</p>		
54	2		<p>Эренчин В.Л.</p> <p>«Кадарчы уруг»</p>	1	<p>Чогаалдың идея болгаш темазын илередири.</p> <p>Тыва шүлүк чогаалының сайзыралында ынакшыл темазынга бижиттинген баштайгы чогаал-биле таныжары. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге деталь, диалогтарның салдарын сайгарып билири</p>		

		Аспас диге, хая көрүн					
55-57	3-5	Проза	Даржай А. А. «Оңгар»	3	<p>Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билири.</p> <p>Тоожуда ниити чурутгунган омур-хевирлер-биле ажылдаары. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүртүнгенин сөзүглелге даянып тайылбырлаары.</p> <p>Маадырларның аажы-чаңыга үнелел кылып билири. Чогаалда «оңгар» чурумалын маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаары. Литературлуг терминнер ажыглап, чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле» болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарып, тайылбырлап билири</p>		
58	6		Даржай А. А. «Он рубль»	1	<p>Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыры. «Адалар болгаш уруглар» темазын чогаал база херек кырында амыдырал-биле холбап, улуглар болгаш уруглар темазын сайгарып билири.</p> <p>Кырган-ава Сериниң оон оглу Мөңгүн-оолдуң аразында хамаарылгазында чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билири. Аваның сагыш-сеткилиниң иштики байдалын (психологтуг) монолог дузазы-биле илереткенин сайгарып билири. Детальдарның (боттуг чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге чечен чугааның салдарлыын тодарадып билири.</p>		

					Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири		
59-61	7-9		Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел»	3	<p>Ф. Ш. Сеглеңмейнің чогаадыкчы ажил-чорудулгазын өөренири. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билири.</p> <p>Социал-төөгү болгаш чүдүлге айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтуг угланыышкыннар-биле холбаштыр сайгарып билири.</p> <p>Маадырларга ниити болгаш бот-тускайлаң үнелелди берип билири.</p> <p>Бедик билиг чедип алып күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның овор-хевири сайгарып билири. Чогаалдың тургузуунун, дылының онзагайын тодаргайлап билири. Ном саңынга болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири</p>		
62-63	10-11	Поэзия	Өлчей-оол М. К. «Үш чүве кара». «Үш чүве дошкун». «Үш чүве дудуу».	2	<p>Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередип билири, шүлүк чогаалының үштээн тывызык-шүлүктөр деп хевири-биле ажылдап билири.</p> <p>Шүлүктү сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири</p>		

64	12	Россия чоннарын ың литератур азы. Делегей литерату разы	Распутин В.Г. «Дириг чорааш черле утна»	1	Шүлүктүн тема болгаш идеязын тодарадыры. Шериг хүлээлгезиниң дугайында чугаага бодалын илередип, киржип билири		
65-66	13-15	Поэзия	Мижит Э. Б. «Сүбедей»	3	Шүлүглелде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайын тайылбырлап билири. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харызын, Сүбедей болгаш Чингис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнун философчу угаап-бодаашкынын илередип билири. Шүлүглелди сайгарып билири		
67	16		Даржай А. А. «Тыва дылым»	1	Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билири. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап билири. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын лириктиг маадырның, ооң хамааты туруштуун сайгарып, илередип билири. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннун салым-чолу» деп билиишкиннерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири. Чогаалды сеткил-хайныышкынныг, шээжи-биле аянынг номчууру.		
			Шупту:	68 ч.			